

Milan Kundera: Únos Západu aneb tragédie střední Evropy (1983)
LEN PRE ŠTUDIJNÉ ÚČELY!

1

Krátce předtím, než byla v listopadu 1956 jeho kancelář zasažena dělostřeleckou palbou, dálnopisoval ředitel maďarské tiskové kanceláře do celého světa zoufalé poselství, oznamující, že Rusové zahájili útok na Budapešť. Dálnopis končil slovy: „Zemřeme za Maďarsko a za Evropu.“

Co znamenala ta věta? Nepochybně to, že ruské tanky ohrožují Maďarsko a s ním i Evropu. V jakém smyslu byla však Evropa ohrožena? Chystaly se snad ruské tanky překročit maďarské hranice směrem na Západ? Nikoli. Ředitel maďarské tiskové kanceláře mínil, že ruský útok na Maďarsko je i útokem na Evropu. Byl ochoten zemřít, aby Maďarsko mohlo zůstat maďarské a zároveň evropské.

když se smysl té věty zdá jasný, dodnes nás znepokojuje. Ve Francii jako v Americe si lidé zvykli uvažovat tak, že při vpádu do Maďarska nešlo ani o Maďarsko ani o Evropu, ale o politický režim. Nikdy by neřekli, že bylo ohroženo Maďarsko jako takové; a ještě nepochopitelnější by jim připadalo, že se Maďar tváří v tvář vlastní smrti dovolává Evropu. Když Solženicyn odhaluje komunistický útisk, dovolává se snad Evropy jako základní hodnoty, za kterou stojí za to zemřít?

Ne. „Zemřít pro svou zemi a pro Evropu“ - to je věta, která nemohla být myšlena v Moskvě nebo v Leningradě, právě tato věta mohla však být myšlena v Budapešti nebo ve Varšavě.

2

Co vlastně znamená Evropa pro Maďary, pro Čechy, pro Poláky? Po tisíc let byly jejich národy součástí Evropy, jejíž kořeny tkvěly v římském křesťanství. Podílely se na všech peripetích evropských dějin. Slovo „Evropa“ není pro ně zeměpisný pojem, duchovní kategorie totožná se slovem „Západ“. V okamžiku, kdy Maďarsko už není evropské - to znamená západní - je vylučováno z vlastního osudu, z mezí svých dějin: ztrácí podstatu své identity.

„Zeměpisná Evropa“ (sahající od Atlantiku po Ural), byla odedávna rozdělena na dvě poloviny, jež se vyvíjely odděleně: jedna ve spojení s antickým Římem a katolickou církví, druhá s kořeny v Byzanci a v ortodoxním křesťanství. Po roce 1945 se hranice mezi obojí Evropou posunula o několik set kilometrů na západ a mnohé národy, jež se odjakživa považovaly za západní, se probudily, jen aby zjistily, že se octly na Východě.[1]

V důsledku toho vznikly po válce v Evropě tři základní situace: západoevropská, východoevropská, a jako nejsložitější z nich situace zemí ležících zeměpisně uprostřed - v kulturním smyslu na Západě a v politickém na Východě.

Protiklady té části Evropy, kterou nazývám střední, nám umožňují pochopit, proč se právě tady soustředilo evropské drama posledních pětatřiceti let: velká maďarská vzpoura v roce 1956 a krvavý masakr, který následoval; Pražské jaro a okupace Československa v roce 1968; polské revolty v letech 1956, 1968, 1970 a v nedávném období. Nic z toho, co se událo v „zeměpisné Evropě“, ať už na Západě či na Východě, nelze srovnat s řadou revolt ve střední Evropě jak pokud jde o dramatický obsah, tak pokud jde o historické důsledky. Každá z těchto revolt měla podporu prakticky veškerého obyvatelstva. A ani v jediném případě by se byl režim neubráníl déle než tři hodiny, kdyby za ním nestálo Rusko. To znamená, že to, co se událo v Praze či ve Varšavě nemůže už být ve své podstatě pokládáno za drama východní Evropy, sovětského bloku či komunismu; je to drama Západu - Západu, který přesto, že se stal obětí únosu, že byl přemístěn a indoktrinován, i nadále tvrdošjně brání svou identitu.

Identita národů a civilizací se obráží a soustřeďuje v tom, co vytvořil duch a čemu se říká „kultura“. Hrozí-li této identitě, že zanikne, stává se kulturní život v odpovídající míře intenzivnějším, nabývá na významu, až se nakonec kultura sama stane živou hodnotou, kolem níž se lidé semknou. To je příčina, proč ve všech středoevropských revoltách hrály kulturní paměť a současné tvůrčí úsilí tak velkou a rozhodující roli - mnohem větší a mnohem více rozhodující než v kterékoli jiné masové evropské revoltě.[2]

Maďarští spisovatelé, sdružení pod jménem romantického básníka Sándora Petőfiho, vyvinuli mohutné kritické úsilí, jež ukazovalo cestu k výbuchu v roce 1956. Divadlo, film, literatura a filozofie, vznikající v letech před rokem 1968, napomohly nakonec emancipaci zvané Pražské jaro. A zákaz hry velkého polského romantického básníka Adama Mickiewicze se stal nakonec rozbuškou známé revolty polských studentů v roce 1968. Tento šťastný svazek kultury se životem, spojení výsledků tvůrčího úsilí s lidovou účastí, vtisklo středoevropským revoltám znamení nenapodobitelné krásy, jejímž kouzlem zůstanou navždy poznamenaní ti, kteří tu dobu prožili.

3

Lze říci: budiž, připusťme, že středoevropské země brání svou ztracenou identitu, ale jejich situace není ojedinělá. Rusko je v podobné situaci. Také jemu hrozí ztráta identity. Nikoli Rusko, nýbrž komunismus zbavuje národy jejich podstaty, a Rusko se navíc stalo jeho první obětí. Je pravda, že ruština dusí jazyky ostatních národů sovětské říše, ale to není proto, že Rusové chtějí „porušit“ ostatní, nýbrž proto, že sovětská byrokracie - hluboce nenárodní, protinárodní a nadnárodní - potřebuje nástroj, jímž by zajistila jednotu státu.

Chápu tu logiku. Chápu rovněž těžkou situaci Rusů, kteří se obávají, že jejich milovaná otčina bude ztotožňována s nenáviděným komunismem.

Je však rovněž třeba chápat Poláky, jejichž vlast je, až na krátké období mezi dvěma válkami, po dvě staletí pod ruským jhem a byla po celou tu dobu vystavena trpělivé, ale neúspěšné rusifikaci.

Ve střední Evropě, na východní hranici Západu, byli odjakživa mimořádně citliví vůči nebezpečí pramenícímu z ruské síly. A nejen Poláci. František Palacký, velký historik a nejvýznamnější osobnost české politiky v devatenáctém století, napsal v roce 1848 proslulý dopis revolučnímu frankfurtskému parlamentu, v němž zdůvodňoval nezbytnost dalšího trvání habsburské říše jako jedné možné hráze proti Rusku, proti „mocnosti, jež dosáhnuvši již dnes nesmírných rozměrů, zvyšuje svou sílu na úroveň nedosažitelnou kteroukoli západní zemí“. Palacký varoval před ruskými imperiálními ambicemi vytvořit „ruskou univerzální monarchii“, jež se rovnaly úsilí o světovládu. „Ruská univerzální monarchie“, psal Palacký, „by znamenala nesmírné a nevylicitelné neštěstí, nezměrnou a ničím neohrazenou katastrofu“.

Střední Evropa měla být, podle Palackého, rodinou rovnoprávných národů, z nichž každý by měl v úctě ostatní, sám žil v bezpečí, chráněn silným jednotným státem, a přitom rozvíjel svou vlastní osobitost. A tento nikdy plně neuskutečněný sen neztratil na síle a působivosti. Střední Evropa toužila být zhuštěnou verzí Evropy se vši její kulturní rozmanitostí, jakousi malou arcievropskou Evropou, zmenšeným modelem Evropy, vytvářeným podle jediného pravidla: co největší rozmanitost na co nejmenším prostoru. Jak by se tato střední Evropa nehrozila Ruska, založeného na zásadě právě opačné: Co nejmenší rozmanitost na co největším prostoru?

Nic totiž nemohlo být střední Evropě s její vášní pro rozmanitost vzdálenější, než Rusko: uniformní, standardizující, centralizující, odhodlané přeměnit každý jednotlivý národ své říše

(Ukrajince, Bělorusy, Armény, Lotyše, Litevce a další) v jediný ruský národ (nebo, jak se obvykle říká dnes, ve věku všeobecné slovní mystifikace, v „jednotný sovětský lid“).[3] Takže: je komunismus negací ruských dějin nebo jejich naplněním?

Je nepochybně jak jejich negací (například negací ruské religiozity) tak jejich naplněním (naplněním centralistických tendencí a imperiálních snů).

Viděno ruskýma očima, je prvně jmenovaný aspekt - aspekt diskontinuity - nápadnější. Z pohledu zotročených národů je však druhý aspekt - to jest dějinná kontinuita - pocíťován mnohem silněji.[4]

4

Neabsolutizuji však příliš, když stavím proti sobě Rusko a západní civilizaci? Není Evropa, byť rozdělená na východ a západ, stále ještě jediný celek, kořenicí ve starověkém Řecku a v židovsko-křesťanském myšlení?

Samozřejmě. Navíc bylo Rusko po celé devatenácté století přitahováno k Evropě a přibližovalo se jí. A tahle fascinace byla vzájemná. Rilke prohlašoval, že Rusko je jeho duchovní vlast a všichni byli nějak ovlivněni velkým ruským románem, který zůstává integrální součástí společného evropského kulturního dědictví.

Ano, to všechno je pravda, kulturní zásnuby mezi obojí Evropou zůstávají velkou a nezapomenutelnou vzpomínkou.[5] Je však právě tak pravda, že ruský komunismus znovu brutálně probudil starou ruskou protizápadní posedlost a surově ji obrátil proti Evropě.

Rusko však není moje téma a já se nehodlám zaplést do jeho nesmírné složitosti, v níž se nijak zvlášť nevyznám. Chci prostě ještě jednou připomenout, že na východních hranicích Západu více než kde jinde pohlížejí na Rusko nejenom jako na další evropskou velmoc, ale jako na jedinečnou civilizaci, jinou civilizaci.

Ve své knize *Rodný kraj* hovoří Czesław Miłosz o tom, jak v šestnáctém a v sedmnáctém století Poláci válčili proti Rusům „na vzdálených hranicích. Nikdo se zvlášť o Rusy nezajímal... Tato zkušenost, kdy Poláci našli na východě toliko velkou prázdnotu, dala vzniknout polské představě Ruska, ležícího 'někde tam' mimo svět“.[6]

Kazimierz Brandys vypráví ve svém Varšavském deníku o setkání jistého polského spisovatele s básnířkou Annou Achmatovovou. Polák si stěžoval, že celé jeho dílo se nesmí vydávat. Básnířka ho přerušila: „Byl jste ve vězení?“ – „Ne.“ – „Byl jste vyloučen ze svazu spisovatelů?“ – „Ne.“ – „Tak nač si vlastně stěžujete?“ Achmatovová to skutečně nemohla pochopit.

A Brandys dodává: „To je typická ruská útěcha. Ve srovnání s ruským údělem jim nic nepřipadá tak strašné. Jenže nám taková útěcha nic neříká. Ruský úděl není součástí našeho vědomí. Je nám cizí. Neneseme za něj odpovědnost. Doléhá na nás, ale není to naše dědictví. Taková byla také moje reakce na ruskou literaturu. Naháněla mi hrůzu. Ještě dnes na mě jde hrůza z některých povídek Gogolových a ze všeho, co napsal Saltykov-Ščedrin. Bylo by mi bývalo milejší nepoznat jejich svět, nevědět, že existuje.“ Brandysova poznámka o Gogolovi samozřejmě v ničem nesnižuje uměleckou úroveň jeho díla, ale tlumočí hrůzu ze světa, který jeho umění sugeruje. Světa, který nás fascinuje a přitahuje za předpokladu, že jsme od něj vzdálení. Ale ve chvíli, kdy se kolem nás sevře, objeví se celá jeho hrůzná cizota. Nevím, jestli je horší než náš, ale vím, že je jiný: Rusko poznalo katastrofy jiných (větších) rozměrů, má jinou představu prostoru (prostoru tak nesmírného, že dokáže pohltit celé národy), jiné ponětí o čase (pomalém, trpělivém), jiný způsob jak se smát, žít a umírat.

Proto také země střední Evropy cítí, že změna, která nastala po roce 1945, není pouze politická katastrofa: je to zároveň útok na jejich civilizaci. Hluboký smysl jejich odporu tkví

právě v zápase o zachování vlastní identity - nebo, jinak řečeno, o zachování jejich západního charakteru.[7]

5

O režimech v satelitních zemích Ruska neexistují už žádné iluze. Zapomíná se však na jejich základní tragédii: tyto země zmizely z mapy Západu.

Proč není toto zmizení vidět? Příčina je v samé střední Evropě.

Dějiny Poláků, Čechů, Slováků i Maďarů byly bouřlivé a nesoustavné. Tradice jejich státnosti byla slabší a méně plynulá než u větších evropských národů. Pod německými údery na jedné a ruskými na druhé straně spotřebovaly spoustu energie k zápasu o přežití a uchování vlastního jazyka. Protože nebyly nikdy plně integrovány do evropského vědomí, zůstaly nejméně známou a nejkřehčí součástí Západu, navíc ještě skrytou za oponou podivných a těžko přístupných jazyků.

Rakouské císařství mělo velkou příležitost učinit ze střední Evropy silný jednotný stát. Jenže Rakušané bohužel kolísali mezi pangermánským nacionalismem a svým vlastním střeoevropským posláním. Nepodařilo se jim vytvořit federaci rovných národů a tento neúspěch byl neštěstím pro celou Evropu. Nespokojené nerakouské národy střední Evropy rozbily v roce 1918 svou říši, neuvědomující si, že je, navzdory svým nedostatkům, nenahraditelná. Po první světové válce se proto střední Evropa proměnila nejprve v oblast malých, slabých států, jejichž zranitelnost umožnila jejich porobení Hitlerem a nakonec i Stalinův triumf. Z toho důvodu zůstávají tyto země v evropské paměti stálým zdrojem nebezpečných obtíží.

Upřímně řečeno, mám pocit, že střední Evropa vděčí za svůj omyl tomu, co bych nazval „ideologií slovanského světa“. Říkám „ideologií“ v uvozovkách, protože jde jenom o část politické mystifikace vynalezené ve dvacátém století.

Češi (přes naléhavá varování svých nejuznávanějších představitelů) s oblibou naivně mávali „slovanskou ideologií“ na obranu proti germánské agresivitě. Rusové jí na druhé straně ochotně používali ke zdůvodnění svých vlastních imperiálních ambicí. „Rusové rádi nazývají všechno ruské slovanským, aby později mohli nazvat všechno slovanské ruským“, napsal v roce 1844 velký český spisovatel Karel Havlíček, ve snaze varovat své spoluobčany před jejich pošetilým a ignorantským nadšením pro Rusko. Ignorantským proto, že Češi za celých tisíc let nepřišli nikdy přímo s Rusky do styku. Přes jazykovou příbuznost nežili Češi a Rusové nikdy ve stejném světě, neměli společné dějiny ani společnou kulturu. A vztahy mezi Poláky a Rusy nebyly nikdy nic jiného než zápas na život a na smrt.

Josepha Conrada vždycky pobuřovala nálepka „slovanská duše“, kterou se snažili přilepit na něj i na jeho knihy, protože byl původem Polák. Už před šedesáti lety napsal, že „nic na světě není cizejší tomu, čemu se v literárním světě říká 'slovanský duch', než polský temperament se svou rytířskou oddaností mravním imperativům a přehnaným respektem k právům jednotlivce“. (Jak dobře mu rozumím! Ani já neznám nic směšnějšího než kult temných hlubin, hlučnou a prázdnou sentimentálnost „slovanské duše“, které mi občas připisují!)[8] Idea slovanského světa je nicméně klíšé světové historiografie. Proto se také rozdělení Evropy po roce 1945, jež sjednotilo tento takzvaný slovanský svět (včetně chudáků Maďarů a Rumunů, jejichž jazyk není samozřejmě slovanský, ale nač se zdržovat maličkostmi), málem jevilo jako přirozené řešení.

6

Je tedy střední Evropa vinna tím, že Západ ani nepostřehl její zmizení?

Ne tak docela. Na počátku našeho století byla střední Evropa, přes svou politickou slabost, velkým, a možná nejvýznamnějším kulturním centrem. A i když se význam Vídně, města Freudova a Mahlerova, dnes ochotně uznává, nedává její důležitost a originalita zřejmě valný smysl, jestliže je nevidíme na pozadí ostatních zemí a měst, jež se společně podílely a tvůrčím způsobem přispívaly k vytváření středoevropské kultury. Zatímco Schoenbergova škola založila dvanáctitónový systém, Maďar Béla Bartók, jeden z největších hudebníků dvacátého století, dokázal objevit poslední originální možnost v hudbě, založené na tonálním principu. V díle Kafkově a Haškově dala Praha vzniknout v oblasti románu velké protiváze díla Vídeňáků Musila a Brocha. Kulturní dynamismus neněmeckých zemí ještě zesílil po roce 1918, kdy z Prahy vyšly do světa nové metody strukturalistů a Pražského lingvistického kroužku.[9] V Polsku pak předjímala velká trojice Witold Gombrowicz, Bruno Schulz a Stanislaw Witkiewicz evropský modernismus padesátých let, jmenovitě takzvané absurdní divadlo. Vzniká pochopitelně otázka, zda celá tato tvůrčí exploze byla jen shodu zeměpisných okolností? Či zda její kořeny tkvěly v dávné tradici, ve společné minulosti? Nebo, řečeno jinak, vzniká ve střední Evropě skutečná konfigurace s vlastní historií? A pokud taková konfigurace existuje, lze ji definovat zeměpisně? Kde jsou její tradice? Byla by hloupost pokoušet se přesně narýsovat její hranice. Střední Evropa není stát. Je to kultura nebo osud. Její hranice jsou imaginární a je třeba je znovu vytyčovat v každé nové historické situaci.

Tak například pražská Karlova univerzita svedla už v polovině čtrnáctého století dohromady intelektuály (profesory a studenty) z Čech, Rakouska, Bavorska, Saska, Polska. Litvy, Uher i dnešního Rumunska v jakémsi zárodku mnohonárodního společenství, v němž by každý národ měl právo na vlastní jazyk. A právě pod nepřímým vlivem této univerzity (jejíž rektorem byl kdysi i náboženský reformátor Jan Hus) vznikaly první maďarské a rumunské překlady Bible.

Následovaly další situace: Husitská revoluce, maďarská renesance za Matyáše Korvína a její mezinárodní vliv, vznik habsburského císařství jako spojení tří nezávislých států - Čech, Uher a Rakouska, turecké války, protireformace a sedmnácté století. V té době se náhle projevila specifická středoevropská kultura v jedinečné explozi barokního umění, jevu společného pro celou obrovskou oblast od Solnohradu k Vilnu. Na mapě Evropy se barokní střední Evropa (pro kterou byla charakteristická převaha iracionálního, vůdčí postavení výtvarného umění a zejména hudby) stala protipólem Francie klasicistického období (s převahou racionálního myšlení a vůdčím postavení literatury a filozofie). V barokním období začíná mimořádný rozvoj středoevropské hudby, v němž je, od Haydna k Schoenbergovi, od Liszta k Bartókovi, v kostce obsažen vývoj hudby v celé Evropě.

Nacionalismus Poláků, Maďarů, Čechů, Slováků, Chorvatů, Slovinců, Rumunů a Židů postavil v devatenáctém století proti sobě národy, jež, jakkoli izolované, sobecké a uzavřené, nicméně prošly touž existenciální zkušeností: zkušeností národa, který musí volit mezi existencí a neexistencí. Nebo, řečeno jinak, mezi zachováním svého skutečného národního života a asimilací do většího národa. Ani Rakušané, ačkoli příslušníci vládnoucího národa říše, neunikli nezbytnosti této volby a museli volit mezi svou rakouskou identitou a pohlcením větší identitou německou. A neuhnuli před touto otázkou ani Židé. Tím, že odmítli asimilaci, zvolili sionismus, který se rovněž zrodil ve střední Evropě, stejnou cestu jako ostatní národy střední Evropy.

Dvacáté století se pak stalo svědkem dalších situací: zhroucení rakouské říše, ruské anexe a dlouhého období středoevropských revolt, jež jsou toliko nesmírnou sázkou na neznámé řešení.

Střední Evropu nelze proto definovat ani určit politickými hranicemi (jež nejsou přirozené, protože byly odedávna vynucovány ozbrojenými vpády, dobytými expedicemi a okupací), nýbrž všeobjímající společnou situací, která spojuje národy, přeskupuje je stále znovu podél imaginárních a věčně se měnících hranic, jež vyznačují oblast obývanou stejnou pamětí, týmiž problémy a konflikty, touž společnou tradicí.

7

Rodiče Sigmunda Freuda pocházeli z Polska, ale mladý Sigmund strávil dětství na Moravě, v dnešním Československu. Podobně jako Edmund Husserl a Gustav Mahler. Vídeňský romanopisec Joseph Roth byl po předcích rovněž z Polska. Velký český básník Julius Zeyer se narodil v německy mluvící pražské rodině a stal se Čechem z vlastního rozhodnutí. Naproti tomu mateřským jazykem Hermanna Kafky byla čeština, zatímco jeho syn Franz si zvolil němčinu. Spisovatel Tibor Déry, klíčová postava maďarské intelektuální revolty v roce 1956, pocházel z maďarsko-německé rodiny a znamenitý spisovatel, můj přítel Danilo Kiš je původu maďarsko-srbského. Jaká spleť národních osudů dokonce i u nejreprezentativnějších postav jednotlivých zemí.

A všichni právě jmenovaní jsou zároveň Židé. Žádná jiná část světa nebyla tak hluboce poznamenána působením židovského génia. Židé, všude cizinci a všude doma, byli ve dvacátém století hlavním kosmopolitním, integrujícím živlem ve střední Evropě. Byli její intelektuální tmel, kondenzovaná verze jejího ducha, tvůrci její duchovní jednoty. Proto milují židovské dědictví a lnu k němu vášnivě a nostalgicky, jako by bylo moje vlastní.

Židé jsou pro mne tak cenní ještě z jiného důvodu: v jejich osudech jako by se koncentroval a obrazil osud střední Evropy, jako by tu našel svůj symbolický obraz. Co je střední Evropa? Nejistá oblast mezi Ruskem a Německem, obývaná malými národy. Zdůrazňuji slova: malý národ. A co jiného jsou Židé než malý národ, prototyp malého národa? Jediný z malých národů v dějinách lidstva, který přežil impéria a ničivý pochod dějin.

Co je však malý národ? Nabízím vám svou vlastní definici: malý národ je takový, jehož holá existence může být kdykoli uvedena v pochybnost. Malý národ může také zmizet, a dobře to ví. Francouz, Rus či Angličan nejsou zvyklí klást si otázku přežití vlastního národa. V jejich hymnách se hovoří toliko o velikosti a o věčnosti. Kdežto počátek polské národní hymny zní: „Ještě Polsko nezhybnulo...“

Jako rodina malých národů má střední Evropa svou vlastní vizi světa, jejímž základem je hluboká nedůvěra k dějinám. Historie, bohyně Hegelova a Marxova, vtělení rozumu, který soudí a rozhoduje o našem osudu, je historií dobyvatelů. Národy střední Evropy nejsou dobyvatelé. Nelze je oddělit od evropských dějin, nemohou existovat mimo ně, ale jsou představiteli špatné stránky těchto dějin. Jsou oběti, outsideri. A tento zklamání pohled na dějiny je zdrojem jejich kultury, jejich moudrosti, „nevážného ducha, který se posmívá velikosti a slávě.“ „Nikdy nezapomínejte, že jen v opozici proti Historii jako takové můžeme klást odpor dějinám našich dnů.“ Strašně rád bych vyryl tato slova Witolda Gombrowicze na vstupní bránu do střední Evropy.

A tak se v této oblasti malých národů, které "ještě nezhybnuly" stala dříve než kde jinde patrnou zranitelnost Evropy, zranitelnost celé Evropy. V moderním světě, v němž má moc tendenci soustřeďovat se v rukou několika velkých zemí, hrozí všem evropským národům, že se stanou malými národy a budou sdílet jejich osud. V tomto smyslu přejímá střední Evropa osud Evropy vůbec, a její kultura nesmírně nabývá na významu.[10]

Stačí číst největší evropské romány. V Náměsíčnících Hermanna Brocha se dějiny jeví jako proces postupného úpadku hodnost. Robert Musil líčí v Člověku bez vlastností euforickou

společnost, která si neuvědomuje, že zítra zanikne. Dobrý voják Švejk Jaroslava Haška ukazuje, že předstírat, že jste blb, je jediný a poslední možný způsob jak si uchovat svobodu. Románové vize Franze Kafky k nám hovoří o světě bez paměti, o světě po historickém čase. [11] Všechna velká středoevropská umělecká díla v tomto století až do dneška lze chápat jako dlouhé meditace o možném konci evropského lidství.

8

Celá střední Evropa byla dnes porobena Ruskem, až na Rakousko, jež si, spíš náhodou než z nutnosti, uchovalo nezávislost, ale odtrženo od svého středoevropského zázemí ztratilo větší část svého individuálního charakteru a svého významu. Zmizení kulturního domova zvaného Střední Evropa bylo nepochybně jednou z největších událostí století pro civilizaci Západu. A já opakuji svou otázku: jakto, že taková událost mohla zůstat nepovšimnuta a nepojmenována?

Odpověď je prostá: Evropa si nepovšimla ztráty tohoto kulturního domova, protože Evropa už nechápe svou jednotu jako jednotu kulturní.

Na čem tedy spočívá jednotu Evropy?

Ve středověku se opírala o sdílené náboženství. V moderní době, v níž se ze středověkého Boha stal Deus absconditus, se náboženství odporoučelo, přenechavši své místo kultuře, která se stala výrazem nejvyšších hodnot, v nichž evropské lidství chápalo, definovalo a identifikovalo sebe samo jako evropské.

Dnes, zdá se, probíhá další změna v našem století - stejně závažná jako ta, jež oddělila středověk od moderní doby. Tak jako kdysi dávno Bůh ustoupil své místo kultuře, vzdává se svého místa kultura.

Ale v čí prospěch? Jaký soubor velkých hodnot dokáže sjednotit Evropu? Technické vymoženosti? Trh? Masové sdělovací prostředky? (Nahradí velkého básníka velký novinář?)[12] Nebo politika? Ale jaká politika? Pravicová? Levicová? Existuje nějaký rozeznatelný společný ideál, přesahující manicheismus levice i pravice, který je stejně hloupý jako nepřekonatelný? Stane se jím snad zásada tolerance, úcta k víře a názorům druhých? Ale nebude taková snášenlivost prázdná a zbytečná, když už nebude chránit bohatství tvorby či závažné myšlenky? Či snad máme chápat abdikaci kultury jako svým způsobem vykoupení, jemuž se máme u vytržení odevzdat? Nebo se Deus absconditus vrátí, aby se zjevil a zaplnil prázdný prostor? Nevím, nic o tom nevím. Myslím si jenom, že vím, že se kultura odporoučela.

9

Franz Werfel prožil první třetinu svého života v Praze, druhou ve Vídni a třetí jako emigrant, nejprve ve Francii a pak v Americe. Typický středoevropský životopis. V roce 1937 byl v Paříži, spolu se svou ženou, slavnou Mahlerovou vdovou Almou. Organizace pro intelektuální spolupráci v rámci Společnosti národů ho pozvala na konferenci o „Budoucnosti literatury“. Na konferenci se Werfel postavil nejen proti hitlerismu, ale také proti totalitní hrozbě jako takové, proti současné ideologické a žurnalistické tuposti, která hrozí zničit kultur. Svůj projev zakončil návrhem, o němž se domníval, že by mohl tento ďábelský proces zastavit: vytvořit Světovou akademii básníků a myslitelů (Weltakademie der Dichter und Denker). Její členové by za žádných okolností nesměli být jmenováni svým státem. Výběr členů by se opíral toliko o hodnotu jejich díla. Počet členů, jimiž by byli největší žijící spisovatelé z celého světa, by se pohyboval mezi čtyřiceti a čtyřiceti. Úkolem akademie, do níž by nezasahovala ani politika, ani propaganda, by bylo „čelit zpolitizování a zbarbarštění světa“.

Tento návrh byl nejen zamítnut, ale otevřeně vysmát. Byl samozřejmě naivní. Příšerně naivní. Jak by bylo možné vytvořit takovou akademii v absolutně zpolitizovaném světě, v němž umělci a spisovatelé už neodvolatelně zaujali stanovisko, byli politicky angažovaní? Neměla by nutně komickou aureolu spolku ušlechtilých duchů?

Mně však nicméně připadá ten naivní návrh dojemný, protože svědčí o zoufalé potřebě nalézt znovu nějakou mravní autoritu ve světě zbaveném hodnot. Ukazuje na úzkostnou touhu uslyšet hlas kultury, hlas Dichter und Denker.[13]

Tato historka je v mé paměti nerozlučně spjata se vzpomínkou na to, jak jednoho rána policie obrátila naruby byt mého přítele, proslulého českého filozofa, a zkonfiskovala jeho tisícistránkový filozofický rukopis. Krátce nato jsme spolu šli Prahou. Sestupovali jsme z Hradčan, kde bydlel, ke Kampě, přešli jsme přes Mánesův most... Snažil se vtípkovat o celé záležitosti: jak asi bude policie dešifrovat jeho filozofický jazyk, dosti obtížně čitelný. Ale žádný vtíp nedokázal zahnat úzkost, rozptýlit smutek nad ztrátou rukopisu, reprezentujícího deset let práce. Kopii neměl.

Uvažovali jsme o možnosti poslat do zahraničí otevřený dopis a udělat tak z konfiskace rukopisu mezinárodní skandál. Bylo nám naprosto jasné, že takový dopis by nesměl být adresován žádné instituci ani státníkovi, ale toliko osobnosti stojící nad politikou, komusi, jehož mravní autorita je mimo diskuse a kdo je v Evropě všeobecně uznáván. Jinými slovy, nějaké velké kulturní osobnosti. Kdo však je tato osobnost?

A náhle jsme pochopili, že taková osobnost neexistuje. Byli tu ovšem velcí malíři, dramatikové či hudebníci, ale ti už nezaujímalí ve společnosti místo mravních autorit, jež by Evropa uznávala za svoje duchovní představitele. Kultura už neexistovala jako oblast, v níž se realizují nejvyšší hodnoty.

Kráčeli jsme k náměstíčku na Starém městě, v jehož sousedství jsem tenkrát bydlel, a cítili jsme nesmírnou osamělost, prázdnotu, naplňující evropský prostor, z něhož kultura pomalu odchází.[14]

10

Poslední přímou zkušeností se Západem, kterou střeoevropské země pamatují, je období mezi lety 1918 - 1938. Jejich představa o Západu je tudíž obrazem Západu minulosti, Západu, odkud se kultura ještě docela neodporoučela.

Rád bych v té souvislosti zdůraznil jednu významnou okolnost: Střeoevropské revolty nebyly podněcovány tiskem, rozhlasem či televizí - to jest „masovými sdělovacími prostředky“. Přípravovaly je, formovaly a realizovaly romány, poezie, divadlo, historiografie, literární časopisy, malá divadla i kabarety, filozofické diskuse - prostě kultura.[15] Masové sdělovací prostředky - jež jsou pro Francouze či Američany k nerozeznání od všeho, co údajně dnes znamená Západ - nehrály v těchto revoltách žádnou roli (protože tisk, rozhlas i televize byly plně pod kontrolou státu).

Proto také Rusové po okupaci Československa udělali všechno, aby zničili českou kulturu.[16] Tato destrukce měla trojí význam: za prvé zničila opoziční centrum; za druhé narušila identitu národa, aby mohl být snadněji pohlcen ruskou civilizací; za třetí udělala násilím konec modernímu období, období, v němž kultura dosud znamenala realizaci nejvyšších hodnot.

Tento třetí důsledek mi připadá nejdůležitější. Totalitní ruská civilizace je totiž radikálním popřením moderního Západu, Západu vytvořeného před čtyřmi staletími, na úsvitě moderního věku, věku založeného na autoritě myšlení, individuálního pochybování a umělecké tvorbě,

vyjadřující jeho jedinečnost. Ruská invaze vrhla Československo do "pokulturního" období a ponechala je nahé a bezbranné tváří v tvář ruské armádě a všudypřítomné státní televizi. Dosud otrěsen touto trojí tragédií, jež byla důsledkem invaze do Československa, jsem přijel do Francie a pokoušel se vysvětlit francouzským přátelům, k jakému kulturnímu masakru po invazi došlo. „Jen si představte, byly zrušeny všechny kulturní a literární časopisy a revue. Všechny bez výjimky! Nic takového se nestalo nikdy předtím v českých dějinách, ani za nacistické okupace za války.“

Mí přátelé na mě hleděli shovívavě a v rozpacích, jež jsem pochopil teprve později. Když byly v Československu likvidovány všechny kulturní časopisy, věděl o tom celá národ a zmocnila se ho úzkost z nesmírných důsledků této události.[17] Kdyby dnes ve Francii či v Anglii zmizeli všechny kulturní časopisy a revue, nikdo by si toho nevšiml, dokonce ani jejich redaktoři. I v poměrně kultivovaných pařížských kruzích se při večeri hovoří o televizních programech a ne o časopisech. Protože kultura se už odporoučela. Její zničení, pocíťované v Praze jako katastrofa, otrěs a tragédie, je v Paříži přijímáno jako cosi bezvýznamně banálního, sotva postřehnutelného, co vlastně ani nestojí za zmínku.

11

Po rozbití rakouské říše přišla střední Evropa o svoje hradby. Neztratila snad svou duši po Osvětimi, jež vymazala z její mapy židovský národ? A existuje vůbec ještě nějaká střední Evropa, poté, co byla v roce 1945 odtržena od Evropy?

Ano, existuje, a její tvůrčí síla i její revolty naznačují, že „ještě nezhylnula“. Jestliže však žít znamená existovat v očích těch, které milujeme, pak střední Evropa už neexistuje. Přesněji: v očích své milované Evropy je střední Evropa pouze součást sovětského impéria a nic víc. Nic víc.

Měli bychom být překvapeni? Díky svému politickému zřízení patří střední Evropa k Východu. A protože Evropa sama ztrácí svou kulturní identitu, nevidí ve střední nic jiného než politický režim. Jinými slovy, vidí ve střední Evropě toliko Východní Evropu. Střední Evropa by proto měla bojovat nejen proti svému velkému utiskovatelnému sousedu, ale i proti neznatelnému, ustavičnému tlaku času, který zvoní umíráčkem věku kultury. Proto je ve středoevropských revoltách pokaždé cosi konzervativního, skoro anachronického: zoufale se pokoušejí obnovit minulost, minulost kultury, minulost moderního věku. Jedině v tomto období, jedině ve světě, který si zachová svůj kulturní rozměr, může střední Evropa ještě uhájit svou identitu, být ještě tím, čím je.

Skutečnou tragédií střední Evropy není Rusko, ale Evropa. Ta Evropa, která reprezentovala takovou hodnotu, že ředitel maďarské tiskové kanceláře byl ochoten pro ni zemřít a také pro ni skutečně zemřel. Za železnou oponou netušil, že se časy změnily a že v samotné Evropě se už Evropa nepovažuje za hodnotu. Netušil, že slova, jež dálnopisovat za hranice své země, vyšla z módy a zůstanou nepochopena.

Zdroj: Zborník Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Dostupné vo formáte PDF na stránce

https://www.researchgate.net/publication/39810208_Zapadni_vychodni_a_stredni_Evropa_jako_kulturni_a_politicke_pojmy

Korigované s prihliadnutím k anglickému prekladu, publikovanému v The New York Review of Books, 1984. Dostupné ako sken na stránke https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/MEB404/um/Kundera_1984.pdf

OCR, korektúra, prevod do formátov MOBI, DOC, PDF a HTML: Juraj Smatana, 2017

[1] Odpovědnost střeoevropských komunistů, kteří po válce vynaložili takové úsilí, aby ve svých zemích nastolili totalitní režim, je obrovská. Nikdy by se jim to však nemohlo podařit, nebýt iniciativy, úporného tlaku a mezinárodní síly Ruska. Krátce po vítězství pochopili střeoevropští komunisté, že ne oni, ale SSSR je pánem v jejich zemi. A od té chvíle začal pomalý rozklad střeoevropských režimů a stran.

[2] Pro vnějšího pozorovatele je to těžko pochopitelný paradox: období po roce 1945 je pro kulturu střední Evropy jak nejtragičtějším tak i jedním z největších v jejích dějinách. Střeoevropské filmy, romány, divadelní hry či filozofická díla, ať už vznikaly v exilu (Gombrowicz, Milosz), nebo byly výsledkem paralelní tvůrčí činnosti (v Československu po roce 1968) či byly prostě trpěny, protože si to vynutil tlak veřejného mínění - a lhostejno v které z těchto situací - často v tomto období dosáhly úrovně vrcholů evropské kultury.

[3] Jeden z velkých evropských národů - Ukrajinců je bezmála čtyřicet miliónů - pomalu mizí. A k této nesmírné, skoro neuvěřitelné události dochází, aniž si to svět uvědomuje.

[4] Leszek Kolakowski píše (Zeszyty literacke, no. 2, Paris, 1983): „I když se domnívá, podobně jako Solženicyn, že sovětský systém svým utlačitelským charakterem překonal carismus... nemohu jít tak daleko, abych idealizoval systém, proti němuž moji předkové bojovali za strašných podmínek, pod nímž umírali, byli mučeni a ponižováni... Jsem přesvědčen, že Solženicyn má sklon k idealizaci carismu, který nemohu akceptovat ani já, ani, jak jsem přesvědčen, žádný Polák.“

[5] Jedním z nejkrásnějších spojení mezi Ruskem a Západem je dílo Stravinského, jež je shrnutím tisíciletých dějin západní hudby a zároveň zůstává hluboce ruské ve své hudební imaginaci. K jinému znamenitému spojení došlo ve střední Evropě ve dvou překrásných operách velkého rusofila Leoše Janáčka. Jedna z nich, Káťa Kabanová (1921), si šla pro libreto k Ostrovskému, druhá, již nesmírně obdivuji, Zápisky z mrtvého domu (1928), k Dostojevskému. Je však příznačné, že tyto opery nejen nebyly nikdy v Rusku inscenovány, ale o jejich existenci se tam ani neví. Komunistické Rusko zavrhuje mesalianci se Západem.

[6] Knihy Czesława Milosze, Zajaté myšlení (1953) a Rodný kraj (1959) mají základní význam: jsou to první zblízka pořízené nemanicheistické analýzy ruského komunismu a jeho Drangu nach Westen.

[7] Ve slově „střední“ se skrývá nebezpečí: sugeruje představu mostu mezi Ruskem a Západem. T. G. Masaryk, zakladatel a první prezident Československé republiky, o tom napsal už v roce 1895: „Často se říká, že je posláním Čechů být prostředníkem mezi Západem a Východem. Taková myšlenka je nesmyslná. Češi nemají blízko k Východu (jsou obklopeni Němci a Poláky, to jest Západem), a navíc tu není vůbec třeba žádného prostředníka. Rusové měli odjakživa těsnější a přímější styky s Němci a s Francouzi než s námi, a všechno, čemu se západní národy naučili o Rusku, se naučily přímo a bez prostředníků.“

[8] Existuje zábavná knížka nazvaná Jak být cizincem, jejíž autor hovoří o slovanské duši v kapitole „Duše a střízlivost“: „Nejhorším druhem duše je velká duše slovanská. Lidé jí postižení jsou obvykle hlubocí myslitelé. Stává se jim, že například řeknou: ‚Občas jsem náramně veselý, a někdy zase příšerně smutný. Můžete mi vysvětlit proč?‘ (Nemůžete, ani to nezkoušejte.) Nebo zas: ‚Jsem záhadný člověk... Někdy si přeji být někde jinde, než právě jsem.‘ A ještě: ‚Kdykoli se octnu sám v noci v lese a skáču ze stromu na strom, připadá mi život jakýsi zvláštní.‘“ - Kdo se to opovážil posmívat se velké slovanské duši? Autor je samozřejmě George Mikes, původem Maďar. Jenom ve střední Evropě je slovanská duše k smíchu.

[9] Strukturalistické myšlení se zrodilo koncem dvacátých let v Pražském lingvistickém kroužku, k němuž patřili vědci čeští, ruští, němečtí a polští. V tomto velice kosmopolitním prostředí pracoval ve třicátých letech Mukařovský na své strukturalistické estetice. Pražský strukturalismus měl svůj původ v českém formalismu devatenáctého století. (Formalistické tendence byly podle mého ve střední Evropě silnější než jinde zásluhou vůdčího postavení hudby a tudíž i muzikologie, jež je svou podstatou „formalistická“). Mukařovský, původně inspirován nedávným vývojem ruského formalismu, překonal jeho jednostrannost. Strukturalisté byli spojenci pražských avantgardních básníků a malířů (předjímajíce tak podobné spojenectví, vzniklé ve Francii o třicet let později). Strukturalisté bránili svým vlivem avantgardní umění proti úzce ideologické interpretaci, jež provázela moderní umění všude na světě.

[10] Na téma Střední Evropa se mi nedávno dostaly do ruky dvě práce, které mě zaujaly. Ta první, anonymní, má blíž k literatuře a jmenuje se Střední Evropa, anekdota a dějiny (s podpisem Josef K. koluje v Československu ve strojopisných opisech); druhá, filozofičtější, jejímž autorem je Václav Bělohradský, vyšla italsky (a vyjde záhy francouzsky) pod titulem Il modo della vita: un problema politico. Střeoevropské problematice je rovněž věnována ročenka Cross Currents, vydávaná v Ann Arbor, Michigan.

[11] Zdá se mi, že spolu se souhvězdím střeoevropských spisovatelů, jako jsou Kafka, Broch, Musil a Hašek, se v Evropě rodí i nová, po-proustovská a po-joyceovská estetika románů. Pro mne je nejdůležitější Broch. Je nejvyšší čas znovu objevit tohoto vídeňského romanopisce, jednoho z největších v našem století.

[12] Jestliže se žurnalistika zdála kdysi být přívěskem kultury, vypadá to dnes naopak, jako by kultura byla vydána na milost a nemilost žurnalistice. Masové sdělovací prostředky rozhodují o tom, kdo bude známý, a jak, a v jakém výkladu. Spisovatel se už neobrací na čtenáře přímo. Je nucen komunikovat s ním přes jen napůl průhlednou stěnu masových sdělovacích prostředků.

[13] Werfelův projev nebyl vůbec naivní a neztratil na aktuálnosti. Připomíná mi jiný projev, který přednesl Robert Musil v roce 1935 na pařížském Kongresu na obranu kultury. Podobně jako Werfel, i Musil viděl nebezpečí netoliko ve fašismu, ale i v komunismu. Obrana kultury mu nebyla angažováním kultury v politickém zápase (jak si tenkrát všichni mysleli), ale naopak její ochrana před tupostí politiků. Oba spisovatelé si uvědomovali, že ve světě techniky a masových sdělovacích prostředků nejsou vyhlídky kultury příliš slibné. Musilovy a Werfelovy názory byly v Paříži přijaty chladně. Nicméně, když tak poslouchám politické a kulturní diskuse kolem, nemám vlastně co bych dodal k tomu, co řekli a připadá mi, že jsem jim v té chvíli velice blízký – cítím se v takových okamžicích neodvolatelně jako Středoevropan.

[14] Po dlouhém váhání můj přítel dopis přece jen odeslal – Jean-Paul Sartrovi. Ano, byl poslední skutečně velkou světovou kulturní osobností. A přece to byl právě on, kdo svou teorii "angažovanosti" vytvořil teoretický základ pro rezignaci kultury na roli autonomní, zvláštní a neohraničitelné síly. Nicméně okamžitě odpověděl na dopis mého přítele otevřeným dopisem v deníku Le Monde. Pochybují, že nebyť toho by policie později (téměř po roce) rukopis filozofovi vrátila. V den Sartrova pohřbu jsem znovu vzpomínal na svého pražského přítele: jeho dopis by už nebylo komu odeslat.

[15] Časopisy míním periodika (měsíčníky, čtrnáctideníky, týdeníky) řízené nikoli novináři, ale představiteli kultury (spisovatelé, kritiky, vědci, filozofy, hudebníky), zabývající se problémy kultury a komentující život společnosti z hlediska kultury. V devatenáctém a ve dvacátém století se všechna významná intelektuální hnutí v Evropě i v Rusku formovala kolem takových revuí. Německá romantická hudba se semkla kolem Neue Zeitschrift für Musik, který založil Robert Schumann. Ruská literatura je nemyslitelná bez časopisů jako Sovremennik a Vjesny, stejně jako francouzská literatura závisela na Nouvelle Revue Française a Les Temps Modernes. Veškerá vídeňská kulturní aktivita se soustřeďovala kolem Die Fackel, řízené Karlem Krausem. Plný text Gombrowiczových deníků vyšel v polské revui Kultura, vycházející v Paříži, atd. Zmizení takových revuí ze západního veřejného života nebo skutečnost, že se staly zcela okrajovými, je podle mého názoru známka toho, že kultura je „na odchodu“.

[16] Pět tisíc osob (především z řad inteligence) ztratilo zaměstnání. Sto dvacet tisíc lidí emigrovalo. Na dvě stě českých a slovenských spisovatelů bylo postiženo zákazem publikovat. Jejich knihy byly vyřazeny z veřejných knihoven a jejich jména vymazána z učebnic. Sto pětadvacet českých historiků bylo vyhozeno. Z jediné fakulty Karlovy univerzity bylo propuštěno padesát učitelů. (V nejtemnějších okamžicích rakouské říše, po revoluci 1848, byli z univerzity vyhnáni dva čeští profesori - a co to tenkrát bylo za skandál!) Byly zlikvidovány všechny literární a kulturní časopisy. Neexistuje už ani kdysi tak velký český film, ani velké české divadlo.

[17] Týdeník Literární Listy měl v roce 1968 náklad 300 000 výtisků (Čechů je kolem 10 milionů) a vydával ho Svaz československých spisovatelů. Tento časopis po léta klestil cestu k Pražskému jaru a byl později jedním z jeho mluvčích. V ničem se nepodobal týdeníkům typu Time Magazine, jež zaplavily Evropu a Ameriku. Ne, byl to skutečně literární časopis, v němž vycházely dlouhé články o umění či rozbory knih. Články o dějinách, sociologii a politice nepsali novináři, ale spisovatelé, historikové a filozofové. Nevím ani o jednom evropském časopisu v našem století, který by byl hrál tak významnou historickou roli, a hrál ji tak dobře. Náklad českých literárních měsíčníků se pohyboval mezi deseti a čtyřiceti tisíci výtisků a jejich úroveň byla navzdory cenzuře pozoruhodně vysoká. V Polsku mají takové časopisy podobný význam a dnes tam vycházejí desítky, možná stovky časopisů ilegálních.